

В.І.Качмала*

ЗАРОДЖЕННЯ СТАТИСТИКИ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У даній статті автор знайомить читачів із початком становлення статистики як науки в Україні. Проаналізовано проведення Всезагального перепису у Російській імперії, що відбувся в 1897 р. й став базою для подальших досліджень соціально-економічних процесів. Вміщено дані про додаткові заняття сільського населення, соціально-економічні проблеми та причини переселення його в інші райони у пошуках кращого життя.

На початку ХХІ ст., в умовах сучасного розвитку українського суспільства проблеми статистики й демографії широко привертають увагу дослідників. Вчені довели, що існує тісний зв'язок між зростанням населення та збільшенням виробничих можливостей країни. Демографічна ситуація, що склалася у сучасній Україні, цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як владних структур, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя й стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції – характерні процеси, котрі дають підстави кваліфікувати ознаки демографічної кризи¹.

У статті досліджується виникнення статистичної науки в Україні, проводиться аналіз її винятковості для проведення соціально-економічних перетворень. Адже саме вона дає змогу з'ясувати кількість, статеву-вікову структуру, народжуваність населення, його демографічні коливання, національний та сімейний стан.

Аналізуючи шляхи формування української статистики у дореволюційний період, висвітлюючи її вплив на економіку і соціальне життя населення, розумієш, що «статистична наука просто життєво необхідна для держави – вона дає змогу встановити ... так мало прояснені закони, що впливають на зростання чи зменшення народонаселення»².

Історично склалося так, що питаннями статистики на українських землях почали займатися лише наприкінці ХІХ ст. Її становлення як науки пройшло важкий шлях, а минуле обумовлене особливостями історичної долі України, соціальним устроєм її держави. За словами німецького вченого Е.Енгеля, статистика є «дзеркальним відображенням дійсного стану речей у державі, є її свідомістю та совістю для кожної законодавчої та виконавчої дії. Вона супроводжує людину від початку її народження по всьому шляху земного існування – відмічає її появу на світ, подальше існування, рід заняття, місце проживання та інше. Вона залишає людину лише тоді, коли приходить кінець її життєвого шляху, підводячи підсумки»³. До ХVІІІ ст. існували своєрідні статистичні матеріали у зв'язку з оподаткуванням поодиноких прошарків населення в межах Речі Посполитої. Це були реєстри поголовного податку, у котрих фіксувалися тільки об'єкти: земля, млини, корчми. У козацькій гетьманській державі існував статистичний матеріал про кількість населення, яке мало платити подвірний податок, зокрема перепис Лівобережної України 1666 р. Із 1782 до 1857 рр. в Україні відбувалися переписи лише чоловіків – так звані ревізії. Лише з першої чверті ХVІІІ ст. почалася церковна реєстрація народжувань і смертності християнського населення. Із 1859 р. на церковні записи почав спиратися адміністративно-поліцейський облік, що визначав кількість та склад наявного населення

* Качмала Вікторія Іванівна – аспірантка Інституту історичної освіти при Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (Київ).

всієї імперії. Було проведено 6 загальноімперських переписів його на 1 січня 1859 р., 1864 р., 1868 р., 1886 р., 1896 р., 1897 р.

Проведена в 1861 р. аграрна реформа спонукала до статистичних досліджень стану сільського господарства, обслідування його бюджетів, проведення описів нерухомого майна селян і розвитку кустарних промислів. Цим почали займатися земські управи, котрі являли собою виборні органи управління й займалися основними галузями місцевого самоврядування – освітою, охороною здоров'я, будівництвом шляхів, сільським господарством. Перші статистичні матеріали були неурядового характеру. Згодом почали створюватися статистичні бюро – Херсонське (1873 р.), Чернігівське (1875 р.), Полтавське, Харківське та ін. Відповідні матеріали додавалися до звітів губернаторів і подавалися до Центрального статистичного комітету раз на 5 років, деякі – щорічно.

Раз на 5 років, наприклад, подавалися відомості про кількість населення в кожному місті й розподіл його за статтю, станом та релігійною належністю. Щорічно публікувалися дані про посіви й врожай хлібів по повітах, окремо по поміщицьких і селянських землях; про кількість фабрик та заводів, обсяг їх виробництва, чисельність працюючих; про кількість і види злочинів у губерніях та чисельність засуджених; про кількість навчальних закладів.

Основним методологічним питанням адміністративної статистики, що визначало її наукове й практичне значення, було питання про програми, методи одержання, вірогідність даних, які надходили до губернських статистичних комітетів. Відомості по сільському господарству подавалися справниками, про природний рух населення – духовенством, про надходження зборів і платежів – казенними палатами, про землеволодіння – земськими управами. Особливо поширеними були функції поліцейських чинів, на котрих законодавством було покладено безпосередній збір різного виду відомостей.

У розвитку земської статистики виділяються три періоди: 1870–1894 рр.; 1894–1900 рр.; 1900–1917 рр. У першому періоді діяльності земські статистичні органи були незалежними від уряду. У другому – працювали під контролем останнього, третій період характерний тим, що він фінансував ці органи і їх незалежність стала обмеженою.

Матеріали земської статистики сприяли розвитку економічної думки в Російській імперії. Вагомий вклад у нього внесли саме українські дослідники. Можливо, не всім відомий той факт, що статистичне бюро Переяславського земства, керівником якого був Г.Г.Ротмістров (до 1899 р.), одним із перших у світі узагальнило та опублікувало в 1898 р. матеріали про селянські бюджети Полтавщини. Завдяки заходам цього останнього друкувалися відповідні праці в місцевій газеті «Рідний край», а згодом 1910 р. вийшов у світ «Статистический Справочник по Югу России», який охопив 9 українських губерній, а також Область Війська Донського й Бессарабію. Велику зацікавленість викликають дослідження М.В.Рклицького – керівника статистичного бюро з 1902 р. Його праці «Мобилизация земельной собственности в Полтавской губернии» (1904 р.), «Задолженность землевладения в Полтавской губернии» (1904 р.), «Землевладение в Полтавской губернии» (1908 р.), «Казачи Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи» (1909 р.), «Казачи Полтавского и части Зеньковского уездов по данным Румянцевской описи» (1911), «Город Новгород-Северский. Его прошлое и настоящее» відзначають процеси розшарування у середовищі українських селян, аналізують їх економічне життя.

Не можна залишати без уваги узагальнення зібраних земськими статистиками в 70-х – 80-х рр. XIX ст. матеріалів по п'ятнадцяти повітах у фундаментальній праці О. О.Русова «Описание Черниговской губернии» (1898–1899). Завідуючи Полтавським земським статистико-економічним бюро (1899–1902 рр.), він протягом другої половини 1900 р. здійснив перепис усіх населених пунктів од-

нойменної губернії. Підсумком статистичної діяльності останнього стало нагородження значного фактичного матеріалу, що характеризував господарський стан різних губерній України у другій половині XIX ст. Дослідник узагальнив свій земський досвід у лекційних курсах, котрі викладав у Київському комерційному інституті. Він брав участь у роботі різноманітних сільськогосподарських та економічних товариств, з'їздів природознавців, збагачував статистичну науку своїми досягненнями. Все це в кінцевому результаті позитивно вплинуло на піднесення сільського господарства, розвивало українську статистичну науку, піднесло її на високий рівень. О.О.Русова називали «батьком української статистики»⁴.

Варто згадати чернігівського дослідника О.П.Шликевича, що розробив комбінаційні статистичні таблиці. Вони стали важливим внеском до світової статистики⁵. Як голова Козелецького повіту й член Чернігівської губернської земської управи він написав статистичну працю з підсумків земського страхування за 25 років і втілює у життя думку про необхідність меліорації боліт у Чернігівській губернії. Канал від станції Заворич Києво-Воронезької залізниці до межі з Полтавською губернією, споруджений під особистим керівництвом О.П.Шликевича, в 1895–1898 рр. сприяв висушенню величезної кількості боліт та переробленню їх у сінокоси. Разом із ним працювали чимало українських статистиків і культурних діячів, що намагалися всебічно висвітлити економічні й соціальні проблеми українського села, – П.П.Червинський (проводив землеробські обстеження), В.Е.Вазар (засновник промислової статистики), М.М.Коцюбинський (відомий український письменник та громадський діяч), А.Ф.Щербина (основоположник бюджетної статистики в Російській Імперії). Їх праця була помітною не тільки у розвитку статистичної науки в Україні, а й сприяла зростанню авторитету її в інших країнах. Так, наприклад, П.П.Червинський зібрав статистичний і етнографічний матеріал, котрий, на думку М.П.Драгоманова, був вартий європейського виміру.

Ступінь розробки окресленого питання, його джерельної бази та моделі дослідження становлять значний науковий інтерес. До питань зародження й розвитку статистичної науки зверталася і радянська історіографія, про що свідчать праці С.В.Мінаєва «Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні», Є.З.Волкова «Аграрно-экономическая статистика России», А.М.Іринина «Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края».

Важливий внесок у подальший розвиток статистичної науки проводили дослідники Інституту демографії при АН УРСР під керівництвом М.В.Птухи. Він очолював цей заклад на протязі 20 років (1919–1938 рр.), розробляв проблеми теоретичної й прикладної демографії, загальної теорії статистики і вивчав історію вітчизняної її галузі. Велике значення мали зокрема його дослідження зі статистики населення. Він розробив схему вивчення демографічних процесів та запропонував методику її реалізації. Висновки М.В.Птухи у вивченні шлюбності й смертності населення здобули світове визнання. За побудованими ним сумарними таблицями визначалися структурні зсуви в народонаселенні України, обчислювалися таблиці смертності останнього, ймовірні втрати його внаслідок Першої світової та громадянської воєн, розподіл відповідно до місця народження, освіти, сімейного і соціального становища. Основні положення теорії статистичної науки в зведеному вигляді вчений виклав у першому розділі «Нарисів з теорії статистики населення» (1916 р.).

Інститут демографії АН УРСР був першою відповідною установою в світі. Поряд із М.А.Птухою працювали не менш відомі вчені – Ю.А.Корчак-Чепурківський, В.К.Воблий, П.І.Пустоход, Ю.Малютін. Інститут серйозно займався вивченням повного спектра демографічних процесів. Їх розробки є найціннішими з наукової спадщини вітчизняної статистики. Протягом 1924–1938 рр. інститут випустив 14 томів «Праць». Кожен із них був присвячений певній про-

блемі. Наприклад, перший том мав назву «Матеріали щодо природного руху населення України 1867–1914 рр.», восьмий – «Матеріали щодо смертності на Україні». Фахівці провели аналіз попередніх досліджень та створили власні розробки.

Драматичним періодом у розвитку статистики стали 1930-ті рр.: влада жорстоко розправилась із науковцями, вбачаючи у них ворогів народу. Вчені були звинувачені в тому, що нібито по декілька разів враховували смертність. У березні 1937 р. був заарештований і незабаром розстріляний начальник Бюро перепису О.Квіткін, академік М.В.Птуха 2 роки провів у Лук'янівській в'язниці, 18 років у таборах – Ю.А.Корчак-Чепурківський. Трагічно зокрема обірвалося життя українського демографа й статистика, вченого сталінської доби Михайла Трацевського (1896 – ?) – професора Київського інституту народного господарства, співробітника Демографічного інституту АН УРСР. Відомі його праці з теоретичної статистики та демографічних досліджень у республіці. У праці «Шлюбність на Україні» автор проаналізував кількість шлюбів у дожовтневий період, наводячи статистичні дані по кожній губернії. Він був заарештований у 1937 р., подальших відомостей про його долю немає. Інститут демографії АН УРСР у 1938 р. було розформовано.

У цілому історіографічний огляд засвідчує недостатню вивченість статистичних даних і демографічних змін. Частина літератури з теми має політичне забарвлення: дореволюційні науковці оцінювали перспективи розвитку статистики, згідно з власним поглядом на цю проблему; не було єдності у первинних даних та зведених таблицях, відчувався певний розрив між зібраним матеріалом і соціально-економічною сутністю явищ та процесів, що досліджувалися. Радянські історики не могли об'єктивно оцінити значення статистики, перебуваючи під тиском влади. Перед сучасними українськими вченими виникає необхідність завершити ряд незакінчених досліджень та створити власні концепції. Науковці останнього десятиліття приділяли увагу демографічним змінам кінця XIX – початку XX ст. лише в контексті вивчення соціально-економічних та аграрних проблем. Серед них можна виділити дисертаційні дослідження О.М.Солошенко про зміни у складі населення Лівобережжя, Ю.О.Нікітіна – про зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній, Н.Р.Темірової – про соціально-економічну еволюцію поміщицтва України. Отож, наукове висвітлення процесів становлення статистики, котре відбувалося на початку XX ст., ані у фактологічному, ані в концептуальному плані не можна вважати завершеним.

Актуальною основою для майбутнього статистики України стала земська. За час свого існування вона провела великий обсяг досліджень і зайняла у ній важливе місце. Зібраний нею матеріал був необхідним для здійснення функцій управління соціально-економічним розвитком суспільства. Крім обстеження селянських громад, господарств, маєтків поміщиків, завдання земських статистиків полягало в оцінці роботи фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів міст. В їх дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали щодо вартості землі, будинків, торговельних і фабрично-заводських приміщень. Використовувалася ця робота для здійснення податкової політики, бюджетних обстежень доходів та видатків населення. Статистики проводили розгорнуті програми спостережень, широко застосовували як первинні відповідні документи карткові формуляри. Ознаками для статистичних групувань селянських дворів були громади, поселення, наділи, працівники чоловічої статі, робоча худоба, зайнятість селян, наймання й здача землі в оренду, характер землеробського господарства, посівні площі.

Іноді місцева адміністрація користувалася показниками природного, частково механічного обчислення населення, визначаючи кількість і склад мешкан-

ців на 1 січня кожного року. Природний приріст його у довоєнній Україні в середньому на рік становив 1,7 – 1,8%, а у деякі роки досягав навіть 2%⁶.

Перший Всеросійський перепис населення було проведено 28 січня 1897 р. з ініціативи відомого російського географа, геолога і статистика П.А.Семенова-Тяньшанського, котрий протягом двадцяти п'яти років оббивав пороги канцелярій, переконуючи уряд у його необхідності.

Це були перші майже за 200 років існування Російської імперії відомості щодо кількості населення. Проводився він, згідно з правилами про перепис, виробленими та перевіреними на практиці західноєвропейських держав. Однак втілення в життя європейської практики важко застосовувалося в Україні. За спостереженням працівників статистичного бюро Полтавського губернського земства протягом усієї роботи виникало безліч проблем:

1) Населення майже зовсім не було ознайомлено із завданнями перепису. А тим часом, наскільки це важливо, можна бачити з практики у Німеччині. Там воно звикло до переписів, що проходять кожні п'ять років. Уряд проводив всебічну підготовку до цього: друкував регулярні повідомлення в місцевій пресі, проводив загальні збори у народних і вищих училищах, заздалегідь готував спеціальні формуляри, щоб населення могло ознайомитись із запитаннями й усвідомити їх зміст⁷.

2) Вся відповідальність по проведенню перепису лежала на голові губернського дворянства, якому внаслідок багатьох інших обов'язків та вирішення невідкладних питань займатися ним не вистачало часу.

3) Виявлено було значні промахи під час проведення перепису, мали місце фальсифікації. Адже не всі чиновники, що проводили опитування, були зацікавлені у правильності відповідей. Робота була нелегкою: спочатку дані підраховувалися на місцях під час зібрання свідків, потім їх перераховували завідувачі приписними дільницями й аж, нарешті, – Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ⁸. Очолював його М.А.Тройницький – людина зовсім не компетентна ні у статистиці, ні в юридичних науках і економіці. Комітет виробив програму перепису та інструкції лише для чиновників, зв'язаних із кабінетними справами, а справжніх статистиків-практиків не запросили взяти участь у цій грандіозній справі. Останні працювали на місцях за мізерну винагороду й медалі, отримані від адміністрації⁹.

4) Під час проведення перепису належність людини до конкретного етносу визначалася мовою, котрою вона користувалася в житті. Оскільки на той час активно проводилася багаторічна русифікаторська політика Російською імперією, то, зрозуміло, справжню кількість зокрема українців перепис не міг виявити, точніше, штучно обмежував її.

5) Перепис проходив взимку, коли жодних сільськогосподарських робіт не проводилося. І ті селяни, що мешкали тоді у місті, замовчували те, що мають землю¹⁰.

6) Селяни боялися викривати свої сторонні заробітки, щоб не спричинити виплату нових податків. На більшість питань вони відповідали охоче (розподіл по статі, вік, віросповідання, національність, мова, громадянський стан, місце народження й приписки), однак, коли діло доходило до головних та побічних занять, тут одразу з'являлася навмисна обережність відповідей. Ці заняття кожен намагався приховати або сказати так, щоб ясно було видно, що прибуток від промислу чи ремесла зовсім незначний. Усі вказували на хліборобство, хоч ясно було помітно, що, окрім нього, є й інші заняття. Газета «Хуторянин» № 43 відзначала: «Крім сільського господарства, в Полтавській губернії 1 млн 812 385 осіб займаються полюванням і рибальством, а 116 372 особи мають допоміжні заняття: кустарним виробництвом льняних виробів займаються 27 790 осіб; столярною справою – 11 690 осіб; шують одяг – 7 670 осіб; бондарі – 4 785 осіб; ви-

робляють та лагодять взуття – 6 168 осіб; займаються перевезеннями – 5 938 осіб; роблять колеса, дуги, вози – 3 204 особи; інше – 3000 осіб»¹¹.

Незважаючи на недоліки, матеріал було зібрано. Ця праця обійшлася казні Російської імперії більше, ніж у 10 млн крб¹². Повні дані перепису було опубліковано лише через 8 років. Деякі відомості були вже застарілі й не виправдали багатьох сподівань¹³. Однак матеріали Всеросійського перепису 1897 р. створили основу російської статистики. Щоб підсумувати пройдений період і накреслити плани для подальшої роботи, в 1900 р. відбулися збори статистиків. На них виступили два відомих дослідники – А.Н.Анненков та М.М.Черенков. Останній зазначив: «Що таке перепис? Це блискуча робота, вона являє собою загальне дослідження, яке охопило всі сторони російського господарства. Така робота повинна відбуватися частіше, статистики повинні охопити всі сторони народного побуту, ті умови, в котрих склалася землеобробна промисловість. Перед нами стоїть завдання – повсякчасно слідкувати й вести контроль над змінами, що відбуваються у суспільстві, а саме – боротьба старих форм господарювання з новими. З маленьких зернин спільними зусиллями повинна розвиватися загальна робота, яка висвітлить еволюцію народного господарства»¹⁴.

На жаль, за браком коштів і недостатнім штатом статистиків проводити щорічно переписи населення не було можливості. Крім того, складне політичне життя й загострення соціальних проблем перешкоджало цій роботі (російсько-японська війна, революційна ситуація 1905–1907 рр., Перша світова війна, участь у котрій брала Російська імперія). Лише окремі статистичні дані з'являлися із звітів генерал-губернаторів, директорів народних училищ. У них вказувались економічні заходи державних органів влади та громадських організацій щодо покращення становища в сфері споживання, медичного обслуговування, освітніх програм, благодійності, пенсійного забезпечення, динаміка переселень селян у райони Далекого сходу і Півночі в зв'язку з неврожайними роками, промисли сільського й міського населення, торгівля та діяльність банків, страхування і ціна робочих рук.

Заслужовують на увагу матеріали Третього дворово-хазяйського перепису у Полтавській губернії за 1910 р. та матеріали Полтавської губернської земської управи щодо робіт, проведених статистичним бюро за 1909 р., 1910 р., 1911 р., 1912 й 1914 рр. Вони проводилися з метою з'ясування ситуації в аграрному секторі, змін у соціальному становищі населення. Так, за підрахунками економіста Полтавського губернського земства М.В.Рклицького, протягом 1906–1910 рр. біднота втратила на Полтавщині 20 тис. дес. землі, середняки збільшили свої володіння на 2 тис. останніх, а заможні – на 20 тис.¹⁵.

Завдяки статистикам маємо факти про збільшення кількості урожаю на полях. Розглянувши дані за період з 1891 р. по 1910 р., бачимо, що врожайність завдяки вдосконаленій техніці, новим методам господарювання підвищувалась як на полях селян, так і поміщиків. Урожайність жита в 1891–1900 рр. становила 34,8 пуда з десятини, у 1901–1910 рр. – 37,6, а в деяких господарствах – 42,2. Урожайність вівса відповідно піднялася з 38,3 до 56,3 пуда, проса – 44,7 до 60,3, картоплі – з 357 до 571¹⁶. Збір матеріалів про сільськогосподарське виробництво давав можливість одержати надзвичайно цінні та змістовні матеріали для вивчення соціально-економічних процесів на селі.

Концентрація капіталу у Росії здобула своє відображення в створенні монополістичних об'єднань. Створювалися спеціальні статистичні бюро для збору й розробки даних про виробництво, збут і ціни на промислову продукцію. Вони складали зведені статистичні огляди, видавали періодичні звіти, довідкові бюлетені, збірники та інші матеріали. Стало актуальним вивчення умов праці й побуту робітників та їх економічного стану. Було проведено шість одноразових вибіркового обстежень родинних бюджетів. Матеріали цього обстеження є цінним джерелом про матеріальний і культурний рівень робітників на початку XX ст.¹⁷.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна впевнено сказати, що дорадянська статистика стала фундаментом для сучасної економіки. Вона пройшла довгий та нелегкий шлях становлення. Її минуле тісно пов'язане з історією України і соціальним устроєм у державі. Ті зміни, що відбувалися на початку XX ст., дуже актуальні й у сучасному суспільстві. Адже суб'єктивні потреби в зміні місця проживання з'являються у людей із низьким рівнем життя, незадовільними умовами їх існування¹⁸. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя та падіння народжуваності цілком обґрунтовано викликає занепокоєння серед широких верств народу України. Статистична наука сьогодні повинна ще більше охопити суспільні явища і процеси, дослідити й провести аналіз подій у сучасній державі, систематизувати, обробити та використати ці дані для наукових і практичних висновків. Адже це дасть змогу нормально функціонувати українській нації, допоможе її політичному згуртуванню й усвідомленню свого місця в сім'ї європейських народів, а також простежити характер змін у промисловості та торгівлі, сільському господарстві й будівництві, визначити освітні та культурно-духовні орієнтири суспільства.

¹ Пирожков С.І. Демографічна криза в Україні: причини та наслідки // Зб. досліджень НАНУ та Ін-ту демографії. – К., 2003. – С. 7–231.

² Гольдштейн И. Статистика и её значение для общества. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 34–35.

³ Там же. – С. 30.

⁴ Нариси з історії статистики України. – К., 1997. – С. 19–152.

⁵ Там само. – С. 16–152.

⁶ Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні. – Х., 1928. – С. 13–92.

⁷ Статистическое бюро Полтавского земства // Подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии. – 1910. – С. 108.

⁸ Там же. – С. 109.

⁹ Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы // Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 18–216.

¹⁰ Масютин Ю. Професійна статистика в Росії та на Україні. Демографічний збірник соціально-економічного відділу. – К., 1930. – №22. – Т. VII. – С. 38–322.

¹¹ «Хуторянин» – щотижнева газета Полтавського сільського об'єднання. – №40. – 3 жовтня 1902. – С. 704.

¹² Полтавская земская газета. – 13 серпня 1906. – С. 12.

¹³ Масютин Ю. Вказ. праця. – С. 46.

¹⁴ Волков Е.З. Аграрно-экономическая статистика России. В итогах её научных и методологических достижений, земского опыта и практики последних пяти лет революционного перелома (1865–1922 гг.). – 2-е изд., переработ. – Москва; Петроград, б.г. – С. 82–495.

¹⁵ Білоусько О.А., Мирошніченко В.І. Нова історія Полтавщини к. XVIII – поч. XX ст. – Полтава, 2003. – С. 169–264.

¹⁶ Иринин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. – Чернигов, 1919. – С. 85–156.

¹⁷ Нариси з історії статистики України. – С. 27–152.

¹⁸ Вплив соціально-економічних факторів на демографічні процеси. – К., 1972. – С. 148–238.

The article deals with the problem of the initiation statistic as a modern science in Ukraine in the first half of XX-th century. The Russian Empire census of 1897 that became the base of the following research of economic and social processes is analysis. Data covering additional employment of rural residents, economic and social issues, causes of migration into another region to find better living standard are also available.